

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-42>

УДК 378.015.3.016:159.923-057.87

Вінтюк Ю.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДЧУТТІВ У НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ЗІ СТУДЕНТАМИ-ПСИХОЛОГАМИ

Анотація. У статті висвітлені особливості та хід застосування дослідницького підходу до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами-психологами. Здійснений огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясовані підходи до дослідження відчуттів. Розглянуті особливості вивчення відчуттів із позицій різних підходів. Висвітлена специфіка залучення студентів до дослідження відчуттів. Зроблені висновки з проведеної роботи і намічені перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Ключові слова: формування фахової компетентності, підготовка майбутніх фахових психологів, навчальний процес, дослідження відчуттів.

Vyntyuk Yuriy

National University "Lviv Polytechnic"

THE STUDY OF FEELINGS IN EDUCATIONAL WORK WITH STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

Summary. The article highlights the features and course of application of the research approach to the study of feelings in educational work with students-psychologists. A review of scientific publications on the selected topic; approaches to the study of sensations are clarified. Peculiarities of studying sensations from the standpoint of different approaches are considered. The specifics of involving students in the study of sensations are highlighted. Conclusions from the conducted work are made and prospects of further researches in this direction are outlined. The research consisted of an attempt to develop and test a productive approach to acquainting students with the study of sensations, which allows to combine existing knowledge on this topic on a constructive basis, present them in an accessible and logical sequence, based on their needs for such knowledge, existing level of knowledge, and existing training requirements. In this case, the traditional presentation of the material during classes using this approach was not used. Instead, before classes, students should familiarize themselves with the material of each subsequent lecture, placed in the Virtual learning environment of the institution. In this case, during the classes, students had to work on the material intended for consideration: clarification of unclear provisions, clarification and specification of certain nuances, in the form of conversation or debate, and so on. They had to show the ability to independently process the proposed material, as well as join the process of consideration of issues submitted for consideration. The study provides both analytical and practical components; it is organized and conducted by the teacher, but with the maximum possible involvement of students. The result of this work was that future psychologists not only better understood the role of sensations in everyday life, educational and professional activities, their purpose and role of different types, but also clarified the possibilities of their development and application of knowledge in future activities in their chosen profession. They mastered the approaches and theories they learned in lectures, in practical activities that are close to the daily work of a practical psychologist.

Keywords: formation of professional competence, training of future professional psychologists, educational process, research of feelings.

Постановка проблеми. Сучасна модернізація системи вітчизняної освіти, вищої зокрема, вимагає застосування нових підходів до підготовки фахівців різних спеціальностей. Згідно із ними необхідно, щоб студенти під час навчання опанували не тільки необхідні їм у майбутньому теоретичні знання, але й практичні способи їхнього застосування, необхідні в повсякденній діяльності за обраним фахом. Це стосується також підготовки майбутніх фахових психологів, так як тільки опанування потрібними знаннями разом із необхідними практичними вміннями та необхідними навичками може забезпечити їм необхідний рівень професійної майстерності. Звідси постає завдання надати їм під час навчання належну підготовку до діяльності в складних ринкових умовах, для забезпечення високої професійної конкурентоспроможності. До таких вимог

у наш час нерідко потрапляє вміння працювати з відчуттями; дана обставина зумовлює актуальність і доцільність даного дослідження.

Метою роботи є висвітлити особливості та хід застосування дослідницького підходу до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами-психологами.

Завдання дослідження:

- здійснити огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясувати підходи до дослідження відчуттів;
- розглянути особливості вивчення відчуттів із позицій різних підходів;
- висвітлити специфіку залучення студентів до дослідження відчуттів;
- зробити висновки з проведеної роботи і намітити перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Дана робота є продовженням попередніх досліджень, із формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів, які були опубліковані раніше (див., напр.: [1]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом праць за темою дослідження виявлено не багато, як попередників, так і сучасних авторів. Серед них необхідно відзначити, зокрема, публікації: А. Кареліна [2], А. А. Крилова і С.А. Маничева [3], С.Д. Максименка [4], П.А. М'соїда [6], В.М. Козубовського [7], О.В. Полозенка [9], С.І. Рогова [16], С.Л. Рубінштейна [17], М.В. Савчина [18], Є.Є. Сапогової [19], Х.Р. Шифмана [20], Ю.В. Щербатих [21], колективні збірники [5; 8; 10–15] та деякі інші.

У цих працях розглянуті питання сутності відчуттів; їхнє призначення, функції та особливості; висвітлено основні проблеми, що постають при вивченні відчуттів і створенні їхньої класифікації; наведено інформацію про основні підходи до дослідження; розглянуто особливості функціонування різних відчуттів; висвітлено прикладний аспект застосування знань про відчуття; з'ясовано шляхи і способи їхнього розвитку, а також розглянуто стан сучасних досліджень у даному напрямку. Одержана в результаті вивчення вказаних публікацій інформація використана при організації і проведенні власного дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що основні підходи до дослідження відчуттів у наявній науковій літературі з даної тематики висвітлені достатньо повно, інформації про те, як саме доцільно, оптимальним чином, ознайомлювати з цими знаннями майбутніх психологів, ані викладу досвіду подібної роботи, не знайдено. Оскільки наявні відомості не дають цілісної картини явища, що перебуває у центрі розгляду, видається доцільною розробка відповідного підходу, який би дозволив студентам не лише опанувати наявні теоретичні знання, але й практичні способи дослідження відчуттів, а також висвітлити можливості застосування цих знань. Врахування даної обставини змушує до проведення самостійного дослідження.

Результати власних досліджень. Проведене дослідження полягало у реалізації спроби розробити й апробувати продуктивний підхід до ознайомлення студентів із дослідженням відчуттів, який би дозволив поєднати наявні знання з даної теми на певній конструктивній основі, подати їх доступно й у чіткій логічній послідовності, виходячи з їхніх потреб у цих знаннях, наявного рівня знань і наявних вимог професійної підготовки практичних психологів. Базові засади застосування дослідницького підходу при вивченні психологічних дисциплін студентами-психологами з'ясовані раніше та викладені в окремій публікації [1]. Слід відзначити, що традиційний виклад матеріалу під час занять із застосуванням даного підходу не передбачався; натомість було оголошено, що перед заняттями студенти повинні ознайомитися з матеріалом кожної наступної лекції, розміщеним у Віртуальному навчальному середовищі закладу. У такому випадку під час занять необхідно було здійснити опрацювання призначеного для розгляду

матеріалу: з'ясування незрозумілих положень, уточнення та конкретизацію певних нюансів, наприклад, у вигляді бесіди чи диспуту тощо. Студенти повинні були виявити вміння самостійно опрацювати запропонований матеріал, а також долучитися до процесу розгляду питань, винесених на розгляд. У дослідженні передбачено як аналітичну, так і практичну складову; воно організовується та проводиться викладачем, проте з максимально можливим залученням студентів. Запропонований підхід апробовано при викладанні курсу «Загальна психологія» студентам, які навчаються за спеціальністю «Психологія», на 1-му курсі в Національному університеті «Львівська політехніка». Вироблена послідовність проведення дослідження, як подача й опрацювання теоретичного матеріалу, так і його практична складова, в скороченому вигляді, наведені далі.

Аналітична частина дослідження. Розпочати розгляд теми потрібно зі з'ясування сутності поняття, передусім розглянувши закономірності, що визначають специфіку даного пізнавального психічного процесу. Відповідно до цього констатуємо: людина пізнає оточуючий світ, його властивості та закономірності за допомогою відчуттів, які нерозривно пов'язані з мисленням і організуються людською практикою. Наголошуємо, що відчуття є єдиним джерелом всіх наших знань про оточуючий світ, єдиним джерелом пізнання. В психології даний термін позначає лише результат роботи відповідних органів, що полягає у відображенні окремих властивостей предметів і явищ. Тобто, відчуттям називають найелементарніший пізнавальний процес, з якого починається пізнання людиною оточуючого світу. Після цього даємо визначення даного поняття, наводимо необхідні приклади, коментарі тощо. Відзначаємо також, що відчуття дають матеріал для інших, складніших психічних процесів – сприймання, мислення, уяви. Тобто відчуття є початковим джерелом всіх наших знань про об'єктивну дійсність. Відчуття властиві і тваринам, причому декотрі з них мають значно гостріший зір, ніж людина, тонші нюх і слух; проте відчуття людини збагачуються її мисленням і суто людською практикою. Ставимо присутнім питання: що зі сказаного було відомо, а що саме зараз вони дізналися? Що очевидно, а що потребує доказів? Після короткої спроби організувати дискусію продовжуємо виклад теми.

Далі розглядаємо питання про органи відчуттів, у ньому пояснюємо: яким чином інформація (тобто сигнали, які несуть певні відомості) зі світу зовні потрапляє у мозок. Адже він не вступає в безпосередній контакт з оточуючим світом, проте існують спеціальні канали зв'язку мозку зі зовнішнім світом, по яким у нього поступає різноманітна інформація – їх називають аналізаторами. Тут подаємо схему аналізатора, і розглядаємо його будову та роботу.

У наступному питанні розглядаємо види відчуттів. Послідовно розглядаємо їхні групи: основні, внутрішні та особливі; а далі поступово кожне з відчуттів у наведених групах. Щоразу наводимо необхідні приклади, коментарі та пояснення. Від початку висвітлення ставимо питання: скільки всього існує відчуттів? Після спроб відповісти

на нього потрібно поставити завдання: поррахувати скільки відомо різних відчуттів. Результати після їх оголошення обговорюються.

Далі необхідно розглянути властивості відчуттів: якість, інтенсивність, тривалість і просторова локалізація. Для кожної з них даємо необхідні визначення, наводимо приклади та пояснення. Варто попросити студентів навести інші відомі їм приклади і висловитися з приводу почутого – так вони поступово залучаються до процесу аналітичного дослідження.

Після цього висвітлюємо питання про закономірності відчуттів. Необхідно розповісти про пороги відчуттів і чутливість аналізаторів, а також процес їхньої адаптації до зміни інтенсивності впливів. Потрібно до кожного з положень навести приклади та прокоментувати їх, потім зробити необхідні узагальнення.

Відтак переходимо до розгляду основного закону психофізики. Необхідно розповісти про те, що відображає ця залежність, як вона була встановлена і яким чином використовується для практичних потреб. Варто також навести приклади і влаштувати їх обговорення.

Далі необхідно зосередитися на розгляді питань про значення відчуттів та розповісти про позапорогові відчуття. Як правило, інформація про екстрасенсорні відчуття викликає підвищений інтерес слухачів, тому важливо задовільнити їхню цікавість, навести та проаналізувати цікаві приклади, а потім влаштувати їх обговорення.

Після цього доречно розглянути проблему розвитку відчуттів, розпочавши з процесу їхнього становлення у дітей. Завершуємо виклад наданням інформації про можливість тренування відчуттів.

Не завершення викладу потрібно висвітлити питання про можливість діагностики різних відчуттів та їхніх параметрів, однак детальніше з'ясувати це можна буде в ході практичних занять. Після обговорення розглянутих питань, здійснення необхідних узагальнень та окреслення подальших перспектив вивчення теми аналітичну частину можна завершити. Далі можна переходити до практичної частини, яка надає більші можливості для дослідження.

Практична частина дослідження. Полягає у демонстрації можливостей роботи з відчуттями у практиці фахового психолога: як їх особливостей, так і діагностики та формування; виконується, головним чином, під час практичних занять. За наявності відповідним чином обладнаної лабораторії доцільно здійснювати дослідження відчуттів у вигляді лабораторної роботи [5; 9], проте в разі відсутності такої, тобто за наявних реалій, доведеться обійтися і без неї.

1. Дослідження зорових відчуттів. Дане дослідження необхідно проводити після викладу наступної теми курсу: «Сприймання», оскільки без цього буде складно пояснити, що і як потрібно досліджувати і чому саме так. Адже не можна просто подивитися довкола і описати свої зорові відчуття, оскільки це вже будуть організовані мозком зорові сприймання. Найкраще мати якщо не обладнану спеціалізовану лабораторію, то принаймні, темну кімнату, а також фото-ліхтарі з різними кольоровими фільтрами, які дають змогу змінювати інтенсивність світлового потоку. Маючи змогу в темряві змінювати кольори й інтенсивність

світлового випромінювання, можна поставити студентам завдання описати елементарні світлові відчуття. Після цього здійснюється опрацювання результатів, їхнє оголошення й обговорення.

2. Дослідження слухових відчуттів. Аналогічно до попереднього випадку, не можна прослуховувати звуки мови, музики чи навіть шуми вулиці, бо це вже будуть слухові сприймання. Натомість потрібно запропонувати, у кімнати з належною звукоізоляцією, прослухати аудіо записи різних за походженням елементарних звукових подразників. Можна використати генератор звукових частот, підключений до динаміків, який дозволяє змінювати як частоту, так і інтенсивність звуків. Саме ці елементарні за складом звуки потрібно запропонувати присутнім, слід поставити завдання описати отримані при цьому слухові відчуття. Бажаючи оголошувати отримані результати, після чого слід влаштувати обговорення й зробити узагальнення.

3. Дослідження нюхових відчуттів. Аналогічно до попередніх випадків, необхідно запропонувати понюхати елементарні природні речовини (сірка, фосфор, марганець тощо), а не синтезовані людиною, при цьому потрібно поставити завдання описати отримані при цьому нюхові відчуття. Після цього необхідно оголосити результати та здійснити їхній аналіз.

4. Дослідження смакових відчуттів: студентам запропоновано спробувати на смак речовини, що створюють відчуття чотирьох елементарних смаків: кислого (лимонна кислота), соленого (сіль), гіркого (хінін) та солодкого (цукор). Відтак здійснюється опрацювання отриманих результатів, за стандартизованою процедурою; результати інтерпретуються й обговорюються.

5. Дослідження тактильних відчуттів. Студенти працюють у парах, де позмінно один із них є піддослідним, а інший експериментатором; досліднику необхідно торкатися долоні чи поверхні руки, обличчя піддослідного (який сидить із зав'язаними очима) предметами різної твердості, що створюють тактильні відчуття, а він повинен це можна точніше їх описати. Після цього здійснюється опрацювання отриманих результатів, за стандартизованою процедурою; результати інтерпретуються і обговорюються.

6. Дослідження температурних відчуттів. Для проведення цього дослідження потрібно мати воду різної температури; студенти так само працюють у парах; бажано мати можливість не лише змінювати температуру води, але й вимірювати її. Піддослідний описує власні температурні відчуття, потім студенти міняються ролями. Результати необхідно оголосити і обговорити.

7. Дослідження вібраційних відчуттів. Важко дослідити, не маючи відповідним чином обладнаної лабораторії, проте в умовах міста, де на вулиці постійно наявний рух вуличного транспорту, зробити це цілком реально і без наявності будь-якого обладнання. Піддослідні, що сидять із зав'язаними очима та закритими вухами, повинні зосередитися на своїх вібраційних відчуттях. Щоразу, як тільки вулицею поряд із будівлею проїздить важкий транспорт, можна відчути вібрацію не лише підлоги, віконних шибок, але й усієї будівлі. Результати дослідження фіксуються і обговорюються.

8. Дослідження самопочуття, як комплексного показника внутрішнього стану організму. Можна використати як метод самоспостереження, так і спеціальний тест на самопочуття; результати доцільно порівняти, обговорити і узгальнити. При що свідчить наявність того чи іншого самопочуття? Від чого залежить наше самопочуття? Як можна ним керувати?

9. Завдання присутнім: скласти перелік основних проблем із відчуттями, з якими можуть звертатися клієнти до фахового психолога. Навести приклади: як із власного досвіду, так і з інших джерел. Навести міркування з приводу: як вони виникають і які можливі шляхи їхнього вирішення?

10. Необхідно скласти програму розвитку власної професійної компетентності до рівня, необхідного для успішної роботи з відчуттями. Які пункти повинна містити така програма? Які особливості її виконання? Необхідно з'ясувати, чи достатньо студентам одержаних під час занять знань і вмінь для реалізації такої програми? Які ще знання і вміння для цього потрібні? Результати виконання завдання обговорюються.

Головним результатом проведеної навчально-дослідницької роботи стало те, що студенти не лише краще зрозуміли роль відчуттів у повсякденному житті, навчальній і професійній діяльності, їхнє призначення та роль різних видів, а також з'ясували можливості їхнього розвитку та застосування одержаних знань у майбутній діяльності за обраним фахом. Вони опанували підходи і теорії,

з якими ознайомилися на лекційних заняттях, у практичній діяльності, яка наближена до повсякденної роботи практичного психолога. В подальшому робота над даною темою буде продовжуватися, передусім, на старших курсах, та під час вивчення інших навчальних дисциплін.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні **висновки**.

1. Огляд публікацій за обраною темою дозволив встановити, що в працях науковців наявні відомості, що дозволяють обґрунтувати і реалізувати дослідницький підхід до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами.

2. Застосування запропонованого підходу для викладання майбутнім психологам даної теми створює необхідні умови для формування відповідних професійних знань, вмінь та навичок, а також допомагає дослідити відчуття, що дозволяє подолати труднощі, котрі виникають під час вивчення даної теми.

3. Впровадження розробленого підходу до вивчення відчуттів допомагає підняти інтерес до даної теми у студентів, що дозволяє оптимізувати процес набуття знань, активізувати розвиток вмінь і навичок, і має позитивний вплив на формування їхньої професійної компетентності.

У майбутньому передбачено здійснити вдосконалення запропонованого підходу, враховуючи результати проведеної апробації, та поширити його застосування до вивчення інших тем курсу та навчальних дисциплін.

Список літератури:

1. Вintiuk Ю.В. Дослідницький підхід у підготовці майбутніх психологів. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2020. № 1(20). С. 27–49.
2. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Эксмо, 2007. 416 с.
3. Крылов А.А., Маничев С.А. Практикум по общей экспериментальной и прикладной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 246 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
5. Методики дослідження відчуття. URL: <https://studfile.net/preview/5258402/page/2/>
6. Мясойд П.А. Курс загальної психології. Підручник у 2-х т. Київ : Алерта, 2011, 2013.
7. Козубовский В.М. Общая психология : учеб. пособ. 3-е изд. Минск : Амалфея, 2008. 368 с.
8. Пашукова Т.И., Допира А.И., Дьяконов Г.В. Психологические исследования. Практикум по общей психологии. Москва : Институт практической психологии, 1996. 189 с.
9. Полозенко О.В. Основи загальної психології. Том 1 // Методи діагностики відчуттів. URL: <https://psy.wikireading.ru/20588>
10. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукової. Київ, 2000. 204 с.
11. Практикум по возрастной психологии / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 232 с.
12. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В.Д. Балин, В.К. Гайда, В.К. Гербачевский и др. Под общей ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. 2-е изд., доп. и перераб. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 560 с.
13. Практикум по общей психологии : Учеб. пособие / Н.С. Глуханюк, Е.В. Дьяченко, С.Л. Семенова. 3-е изд. Москва : МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006. 224 с.
14. Практикум із загальної психології / Зелінська Т.М., Михайлова І.М. Навчальний посібник. Київ : Каравела, 2010. 272 с.
15. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара : «БАХРАХ-М», 2002. 672 с.
16. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании : Учеб. пособие. Москва, 1996. 321 с.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 720 с.
18. Савчин М.В. Загальна психологія. Навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
19. Сапогова Е.Е. Задачи по общей психологии. Москва : Аспект Пресс, 2001. 174 с.
20. Шифман Х.Р. Ощущение и восприятие. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 928 с.
21. Щербатых Ю.В. Общая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 272 с.

References:

1. Vintiuk, Yu.V. (2020). Doslidnytskyi pidkhid u pidhotovtsi maibutnix psykholohiv [Research approach in the training of future psychologists]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriya: pedahohichni nauky*, no. 1(20), pp. 27–49. (in Ukrainian)
2. Karelyn, A. (2007). Bolshaiia entsyklopedyia psykholohicheskyykh testov [Great encyclopedia of psychological tests]. Moscow: Eksmo, 416 s. (in Russian)

3. Krylov, A.A., & Manychev, S.A. (2006). *Praktykum po obshchei eksperymentalnoi y prykladnoi psykholohyy* [Workshop on General Experimental and Applied Psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 246 s. (in Russian)
4. Maksymenko, S.D. (2008). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Navch. posibnyk. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury, 272. (in Ukrainian)
5. *Metodyky doslidzhennia vidchuttia* [Methods for the reception of]. URL: <https://studfile.net/preview/5258402/page:2/> (in Ukrainian)
6. Miasoid, P.A. (2011, 2013). *Kurs zahalnoi psykholohii* [General psychology course]. Pidruchnyk u 2-kh t. Kyiv: Alerta. (in Ukrainian)
7. Kozubovskiy, V.M. (2008). *Obshchaia psykholohiia* [General Psychology]: ucheb. posob. 3-e yzd. Mynsk: Amalfeia, 368 s. (in Russian)
8. Pashukova, T.Y., Dopyra A.Y., & Diakonov H.V. (1996). *Psykholohycheskye yssledovaniya* [Psychological research]. *Praktykum po obshchei psykholohyy*. Moscow: Ynstytut praktycheskoi psykholohyy, 189 s. (in Russian)
9. Polozenko O.V. *Osnovy zahalnoi psykholohii*. Tom 1 [Fundamentals of general psychology]. *Metody diahnostuvannia vidchuttiv*. URL: <https://psy.wikireading.ru/20588> (in Ukrainian)
10. *Praktykum iz zahalnoi psykholohii* (2000) [Workshop on general psychology] / Za red. T.I. Pashukovoi. Kyiv, 204 s. (in Ukrainian)
11. *Praktykum po vozrastnoi psykholohyy* (2001) [Developmental Psychology Workshop] / Pod red. L.A. Holovei, E.F. Rybalko. Sankt-Peterburg: Rech, 232 s. (in Russian)
12. *Praktykum po obshchei, eksperymentalnoi y prykladnoi psykholohyy* (2003) [Workshop on general, experimental and applied psychology]. V.D. Balyn, V.K. Haida, V.K. Herbachevskiy y dr. Pod obshchei red. A.A. Krylova, S.A. Manycheva. 2-e yzd., dop. y pererab. Sankt-Peterburg: Pyter, 560 s. (in Russian)
13. *Praktykum po obshchei psykholohyy* (2006) [Workshop on General Psychology]. Ucheb. posobye / N.S. Hlukhaniuk, E.V. Diachenko, S.L. Semenova. 3-e yzd. Moscow: MPSY; Voronezh: NPO «MODEK», 224 s. (in Russian)
14. *Praktykum iz zahalnoi psykholohii* (2010) [Workshop on general psychology]. Zelinska T.M., Mykhailova I.M. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Karavela, 272 s. (in Ukrainian)
15. Raihorodskiy, D.Ya. (2002). *Praktycheskaia psikhodyahnostyka* [Practical psychodiagnostics]. *Metodyky y testy*. Uchebnoe posobye. Samara: «BAKhRAKh-M», 672 s. (in Russian)
16. Rohov, E.Y. (1996). *Nastolnaia knyha praktycheskoho psykholoha v obrazovannyi* [Handbook of a Practical Psychologist in Education]: Ucheb. posobye. Moscow, 1996. 321 s. (in Russian)
17. Rubynshtein, S.L. (1999). *Osnovy obshchei psykholohyy* [Fundamentals of General Psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 720. (in Russian)
18. Savchyn M.V. (2020). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Navch. posibnyk. Kyiv: VTs «Akademiia», 344. (in Ukrainian)
19. Sapohova, E.E. (2001). *Zadachy po obshchei psykholohyy* [Tasks in general psycholog]. Moscow: Aspekt Press, 174 s. (in Russian)
20. Shyfman, Kh.R. (2003). *Oshchushchenye y vospriyatie* [Feeling and perception]. 5-e yzd. Sankt-Peterburg: Pyter, 928 s. (in Russian)
21. Shcherbatykh, Yu.V. (2008). *Obshchaia psykholohiia* [General psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 272 s. (in Russian)